

Leksikaalinen ikonisuus ja sen esiintyminen linnun nimissä

ANNU MARTTILA

Väitöksenalkajaisitelmä 21. tammikuuta 2010 Helsingin yliopistossa

Väitöskirjani aihe tuli mieleeni jo lähes kymmenen vuotta sitten. Vasta-aloittaneena opiskelijana, kun sain ensimmäistä kertaa valita aiheen, josta kirjoittaisin pienen tutkielman, oli minulle heti selvää, että halusin tutkia onomatopoeettisia eli ääntä matkivia sanoja. Sellaisia kuten *helistä*, *kilistä*, *naksuttaa* ja *kopista*. Opiskelin ranskan kääntämistä ja halusin nähdä onko esimerkiksi *kilistä* onomatopoeettinen muissakin kielissä. Valitsin tutkimukseni kieliksi ranskan, latinan, klassisen kreikan ja suomen. Koska valitut sanat matkivat samaa ääntä, oletukseni oli, että myös sanojen täytyy kuulostaa samanlaiselta ja näin oli. Esimerkiksi 'piipittää' on ranskaksi *piauler*, kreikaksi *πιπίζω* ja latinaksi *pipiare*.

Sanojen vertailu osoitti oletukseni oikeaksi, mutta kun halusin löytää tietoa onomatopoeettisista sanoista kielitieteen oppikirjoista, hämmästyin suuresti. Niissä nimittäin poikkeuksetta kerrottiin, että kieli on merkkijärjestelmä, jossa sanan ja merkityksen välinen suhde on arbitraarinen eli mielivaltainen. Onomatopoeettisuus joko ohitettiin kokonaan, tai se mainittiin sivuhuomautuksessa, jossa kerrottiin onomatopoeettisten sanojen olevan tieteellisesti merkityksettömiä ja että niitä oli kielissä joka tapauksessa vain vähän. Suomen kielen osalta niiden arveltiin olevan nuoria sanoja. Ihmettelin tuolloin, miten metsän *humina*, lehtien *havina*, puron *solina* tai meren *pauhu* voisivat olla ihmiskielen kannalta merkityksettömiä, kieleen kuulumattomia sanoja.

Minua alkoi kiinnostaa, millä perusteella onomatopoeettisia sanoja väitettiin ihmiskielen kannalta merkityksettömiksi ja määrää vähäiseksi. Sama väite nimittäin toistui lähes identtisin sanankääntein oppikirjasta toiseen, mutta yhdessäkään ei mainittu viitettä väitteen tueksi. Kävi ilmi, ettei yleinen toteamus perustunut mihinkään laajempaan tutkimukseen. Se perustui niihin syvälle juurtuneisiin teoreettisiin taustaoletuksiin, joiden varassa ihmiskieltä tieteellisesti tutkittiin. Oppikirjojen kanta oli implisiittinen merkki vallitsevasta teoreettisesta ja teoreettislähtöisestä ajattelutavasta.

1800-luvun lopussa oli vahvistunut käsitys siitä, että kieli on läheisessä suhteessa kulttuuriin. Luonnonkansoilla ajateltiin olevan paljon onomatopoeettisia sanoja ja sivistyskansoilla paljon arbitraarisia sanoja. Matkimista ei pidetty ansiokkaana tai intellektuellina kielenmuotona ja kielet nähtiinkin eritasoisina siten, että kaikki kielet kehittyivät alkeellisista luonnonkielistä kohti sivistyneitä kieliä. Muun muassa latinan etymologiseen sanakirjaan onomatopoeettisuus on merkitty, mutta esipuheessaan vuodelta 1932 Antoine Meillet kirjoittaa, että latinan sanojen abstraktisuus liittyy kielen aristokraattiseen luonteeseen ja on olennainen piirre indoeurooppalaisessa sanastossa. Kansanomainen sanasto latinassa on hänen mielestään yhtä epävakaa kuin aristokraattinen on pysyvää. Samaan aikaan suomen runsas onomatopoeettisten sanojen joukko oli kielitieteilijöiden tiedossa, mutta sitä ei aina katsottu hyvällä. Suomen olisi haluttu muistuttavan enemmän kreikkaa ja latinaa, joita pidettiin ideaalikielinä. Tämä näkyi muun muassa siinä, että Suomen murrealueilta kerätyissä sanalistoissa äänteellisesti motivoitu sanasto jätettiin osittain huomioimatta.

1900-luvun alkupuolella vallalle pääsi Ferdinand de Saussuren strukturalistinen kielitiede, jonka yksi tärkeä periaate on sanaston arbitraarisuus. Strukturalismissa ei ole teoreettista sijaa onomatopoeettisille sanoille, koska onomatopoeettisten sanojen äänneasu ei ole mielivaltainen suhteessa sanojen merkitykseen.

Pro gradu-tutkielmassani aloin selvittää, missä määrin esitetyt yleistyksen onomatopoeettisten sanojen luonteesta ja määrästä pitävät paikkansa laajemmin yksittäisissä kielissä. Lisäsin tutkimukseeni kieliä eri mantereilta, ja tulokset olivat samanlaisia kuin ensimmäisessä tutkielmassani. Sama 'piipittää' on japanissa *piyo piyo*, etiopialaisessa hararin kielessä *bicco*, tsekissä *pipat* ja maya-kielessä *p'il ich*. Ranskan 'piipittää' pohjautuu ehkä latinaan ja latinan sana on ehkä lainaa kreikasta, mutta eri mantereiden sanoilla ei todennäköisesti ole yhteisiä juuria. Sanat, jotka matkivat samaa ääntä, näytävät jälleen muistuttavan toisiaan eri kielissä.

Viitteitä äänteellisesti motivoituneesta sanastosta, onomatopoeettisista ja deskriptiivisistä sanoista löytyi lähes kaikista sanakirjoista, mutta samalla kävi ilmi, että aiheen termistö oli hyvin sekava. Motivoituneista sanoista käytettiin nimiä onomatopoeettinen, deskriptiivinen ja ekspressiivinen. Lisäksi käytettiin sellaisia termejä kuin äännesymboliikka, ikonisuus, fonesteemi, ideofoni, fonosymboli, fonosemanttinen jne. Ongelma ei ollut termien määrässä vaan siinä, että niitä käytettiin eri merkityksissä ja usein myös toistensa synonyymeinä.

2000-luvun alussa tutkimuksia onomatopoeettisista ja muuten kuvailevista sanoista alkoi ilmestyä enemmän. Jo aiemmin oli osoitettu, että joissain kielissä, kuten suomessa, äänteellisesti motivoitunut sanasto on laaja. Heikki Leskisen mukaan suomen kielen etymologisen sanakirjan sanoista 17 % on äänteellisesti motivoituneita, murre-sanakirjan sanoista jopa 30 %. Huno Rätsep puolestaan osoitti, että viron sanoista äänteellisesti motivoituneita on 20 %. William Samarin tutki afrikkalaista gbeyan kieltä ja totesi siinä olevan jopa 8000-9000 äänteellisesti motivoitunutta ilmausta. Niin japanista kuin ranskastakin julkaistiin äänteellisesti motivoituneiden sanojen sanakirja, ja Mahadeo Apte listasi marathin sanakirjaan 330 äänteellisesti motivoitunutta ilmausta. Edward Dimock raportoi äänteellisesti motivoituneen sanaston olevan erittäin tärkeä osa bengalin kieltä, ja saman havainnon teki E. M. Uhlenbeck jaavan kielestä. Artik-

keleissa ja sanakirjoissa kuvailtiin yksittäisten kielten onomatopoeettisuutta ja muita siihen liittyviä ilmiöitä. Esimerkkeinä oli usein onomatopoeettisia huudahduksia ja muita lähinnä puhekieleen liittyviä ilmauksia, mutta myös ansiokkaita yksittäisen kielteen äänteellisesti motivoituneen sanaston kuvauksia julkaistiin. Joissain artikkeleissa äänteellinen motivoituneisuus luettiin jo universaaliksi piirteeksi. Oli siis olemassa kaksi vastakkaista näkemystä, joista kummankaan tueksi ei ollut tehty perustavanlaatuaista tutkimusta. Oppikirjojen kanta oli ja pysyi samana. Esimerkiksi 2006 julkaistun Fasoldin ja Connor-Lintonin toimittaman Cambridge University Pressin julkaiseman kielitieteen oppikirjan *An introduction to language and linguistics* hakemistosta ei löydy termejä kuten onomatopoeettinen, deskriptiivinen, ikonisuus, leksikaalinen ikonisuus, fonesteemi tai äännesymboliikka.

Tutkimukseni tavoitteeksi otin perehtyä syvällisemmin ongelmaan ja tehdä kieltenvälisen tutkimuksen äänteellisesti motivoituneesta sanastosta. Halusin sisällyttää tutkimukseeni niin monta kieltä kuin mahdollista. Käytännössä kävin läpi koko Helsingin Yliopiston kirjaston sekä Kansalliskirjaston sanakirja- ja kielioppimateriaalin, myös varastossa säilytetyt sanakirjat, joita ei edes yliopiston kirjaston tietokannassa näkynyt. Osa materiaalista on peräisin 1800 luvulta.

Arvostetussa *World atlas of language structures* -teoksessa maailman noin 5000 kieltä jaetaan niiden sukulaisuuden perusteella 458 sukuun. Läheskään kaikista kielistä ei ole tehty vielä kattavaa tutkimusta, joten täydellistä sukutason aineistoa on lähes mahdotonta saada kerättyä. Tähän tutkimukseen löysin aineistoa 178 eri sukutason kielestä. Otokseni kattaa siis 39 % maailman kielisuvuista.

Eri tutkimuksia selatessani ja sanakirjoja läpikäydessäni olin saanut käsityksen siitä, että onomatopoeettisuus oli yleistä. Mahdollisimman laajalla kieliotoksella halusin osoittaa, että onomatopoeettiset sanat ovat yhteinen piirre maailman kielissä ja että ne eivät ole vain tyhjänpäiväisiä huudahduksia, vaan myös tavallisia sanakirjoista löytyviä sanoja.

Sanaston osalta päätin tutkia linnunnimiä. Niiden ääntelyä on tutkittu paljon, ja siitä on helposti saatavilla ornitologien tallentamaa tietoa, johon nimiä voi verrata. Maailmanlaajuisen vertailun kohteeksi valikoitui korppi, koska se elää kaikilla muilla mantereilla paitsi Etelä-Amerikassa. Lisäksi keräsin käen nimet sen esiintymisalueelta Euraasiasta. Halusin myös nähdä, kuinka suuri osa suomalaisista linnunnimistä on onomatopoeettisia. Lintukirjan *Linnut värikuvina* 274 linnusta lähes puolet oli nimetty niiden ääntelyn mukaan. Onomatopoeettisen nimen ovat saaneet esimerkiksi allit, huuhkaja, kaakkuri, kuikka ja liro.

Koska onomatopoeettisia sanoja on pidetty lingvistiksi merkityksettöminä, halusin pohjustaa lintujen valintaa myös arkeologian ja kulttuuritutkimuksen keinoin. Kerättyäni aineistoa lintusymboliikasta havaitsin, että jokaisella mantereella on samanlaisia lintuihin liitettyjä uskomuksia. Lintujen on uskottu olevan viestintuojia, yleensä pahan. Niin Indonesiassa kuin Meksikossa ja Kreikassakin uskottiin linnun johdattaneen kansan niiden kotiseudulle. Linnut esiintyvät yleisesti myös maailman syntyyn ja uudelleen-syntymään liittyvissä tarinoissa. Meille tutuin on Kalevalan kertomus sotkasta.

Tutkimukseen käen nimistä ja käen ääntelyä kuvaavista sanoista löytyi 74 % otos Euraasian sukutason kielistä. Käen nimistä 88 % on onomatopoeettisia, esimerkiksi

baskin *kuku*, portugalin *kuko*, kreikan *kukkos*, kalmukin *kukuu* ja nepalin *kukkuu*, mutta käen tunnusomainen kukunta on pohjana kaikissa aineiston 'kukkuu' verbeissä ja 'kukkuu' huudahduksissa.

Korppi osoittautui linnuksi, johon liitetään samanlaisia uskomuksia ympäri maailman. Kaikki kolme maailmanlaajuisesti yleistä lintuihin liitettyä tarinaa on jossain päin maailmaa liitetty myös korppiin. Arkeologit ovat osoittaneet, että korppi on ollut ihmisille tuttu lintu jo tuhansia vuosia. Se on ollut harvoin saalislintu, mutta sen sijaan se on ollut tärkeä myyttinen hahmo monessa eri kulttuurissa ympäri maailman.

Jokaisella mantereella tarinat kertovat korpin olleen ennen valkoinen. Tumman värin on yleisesti kerrottu olevan seurausta tulipalosta tai rangaistus jostain sen pahasta teosta. Tumman värinsä ja karskin äänensä vuoksi korppi on kaikkialla ollut perinteisesti pahan viestin tuoja ja sen läsnäolo on sen vuoksi pantu merkille. Korppi on toisaalta ollut hallitsijan tai jumalan symboli esimerkiksi viikinkikulttuurissa, Kanadan yukon-kulttuurissa ja Bhutanissa. Kashaya-mytologia kertoo kansan syntyneen korpin sulista.

Vertasin 141:n eri suvun kielen korpin nimeä ornitologien kuvaamaan korppi-lintujen ääntelyyn ja kävi ilmi, että 130 kieltä eli 92 % aineiston kielistä oli nimennyt korpin sen ääntelyn perusteella. Afrikassa esimerkiksi *khware*, *kurak*, *kaa*, *gaga* ja *gaak*, Euraasiassa esimerkiksi *kaakaa*, *kaag*, *kwag*, *korb* ja *krkavets*, Kaakkois-Aasiassa ja Oseaniassa *?k?ak*, *k?aek*, *kaka* ja *gak*, Australiassa ja Uudessa Guineassa *kaganm*, *wargwarg*, *waan* ja *wao* ja Pohjois-Amerikassa *kaakaakew*, *kuakkuak*, *kaak*, *qha?a* ja *?aa?a?*. Velaaristen konsonanttien kuten *k* ja *g*, sekä takaisten vokaalien, kuten *a* määrä korpin nimissä oli hämmästyttävän suuri.

Aineiston karttuessa alkoi myös muodostua tarkempi kuva sanaston äänteellisestä motivoituneisuudesta, josta väitöskirjassani käytän nimeä leksikaalinen ikonisuus. Kävi ilmi, että samankaltaiset ilmiöt liittyvät motivoituneeseen sanastoon eri kielissä. Sekavuutta aiheutti se, että vaikka ilmiöt olivat samoja eri kielissä, näitä ilmiöitä kutsuttiin eri tutkimuksissa eri nimillä. Niinpä päädyin jaottelemaan ryhmiin ne ilmiöt, joita esiintyi useassa aineistoni kielessä. Aineiston pohjalta laadin myös selkeytetyn käsitteistön, jossa jokainen termi on määriteltä.

Kun empiirinen tutkimukseni oli valmistunut, oli kuvauksia yksittäisten kielten motivoituneesta sanastosta kerääntynyt runsaasti. Lopulta aineistoni koostui yhteensä 237 kielestä. Samalla alkoi muodostua kuva siitä, miten motivoitunut sanasto on jäänyt kielenkuvauksen ulkopuolelle. Vertaan tilannetta pienten lasten peliin, jossa ämpäriin pudotetaan pyöreän, neliön ja kolmionmuotoisen aukon kautta oikean muotoisia palikoita. Samalla tavoin kuin vääränmuotoiset palikat jäävät kannelle, jäivät äänteellisesti motivoituneet sanat teorian ulkopuolelle. Kyse ei ole siitä, ettei maailmasta löytyisi muunkin muotoisia palikoita vaan siitä, että ämpäriin kanteen on valittu vain tietty muotoiset aukot. Jossain vaiheessa tämä kielen teorian kansi on muuttunut todelliseksi ja vain ne kielen ilmiöt, jotka läpäisevät kannen, on katsottu universaaleiksi kielen piirteiksi. Onomatopoeettisille kielenosalle ei ole löytynyt sopivaa aukkoa lingvistin teorialaattikon kannesta.

Tutkimuksella pyrin tarjoamaan perusteita sille, että äänteellisesti motivoitu sanasto otetaan huomioon ihmiskielen yleisissä luonnehdinnoissa sekä lingvistiikan opiskirjoissa että kieltä koskevissa yleisissä teorioissa.

Annu Marttila: A cross-linguistic study of lexical iconicity and its manifestation in bird names. Moniste. Helsingin yliopisto, Nykykielten laitos 2010

Sähköposti: etunimi.sukunimi@gmail.com